

Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hânedânı

SÂC OĞULLARI*

I

Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdest

Hakkı Dursun Yıldız

Emevî hânedanı zamanında İslâm devletinin hudutları Türkistan içlerinden Prene dağlarına, Kafkaslar'dan Hind okyanusuna ve Büyük Sahra'ya kadar uzanıyordu. Bu geniş hudutlar içinde muhtelif ırk ve dinlere mensup topluluklar yaşamakta idi. 750 yılında Abbasî âilesinin iktidara geçmesiyle İslâm devletinin siyasi, idari ve iktisadî yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler zaten mütecanis olmıyan İslâm devletinin siyasi yapısının sarsılmasına sebep olmuş ve devletten kopmalar başlamıştır. Abbasî katliâmından kurtulabilen Halife Hişâm'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye, Mısır ve Kuzey Afrika yoluyla Endelüs'e kaçmış ve burada hüküm süren karışıklıklardan istifade ederek 756 yılında merkezî hükümet ile siyasi ve idari bağlarını kesmiş ve müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeğe başlamıştır. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr bu ayrılmayı önleyebilmek için harekete geçmiş

* Sâc Oğulları hakkında ilk ve geniş araştırma fransız şarkiyatçılarından M. Defrémery tarafından yapılmıştır (*Mémoire sur la famille des Sadjides*, Journal Asiatique, 4e série, tome IX, Paris 1847, s. 409-446; tome X, Paris 1847, s. 396-436). Ancak araştırmanın yapıldığı tarihlerde İslâm tarihi kaynaklarının büyük bir kısmı yayınlanmamıştı. M. Defrémery'nin araştırması incelendiği takdirde bu kaynaklardan faydalanmadığı görülecektir. Bu sebeple konuyu yeniden ele alarak incelemeği uygun bulduk. Sâc Oğulları hakkındaki çalışmalarımız, bu hanedâna mensup şahıslar teker teker ele alınarak dört veya beş makale halinde neşredilecektir.

ise de başarılı bir netice alamamıştır. Endelüs'ün merkezî hükümetten ayrılmasını bütün Kuzey Afrika'da muhtelif müstakil veya yarı müstakil devletlerin ortaya çıkması takip etmiştir. Bu cümleden olarak 758 de Sicilmasa'da Midrariler, 761 de Tahert'te Rüstemiler, 788 de Fas'ta İdrisiler, 800 de Tunus'ta Aglebiler ve 868 de Mısır'da Toluniler ortaya çıkmışlardır.

İslâm devletinin doğu eyâletlerinde de kopmalar birbirini takip ediyordu. 819 da Yemen'de Ziyadiler, 822 de Horasan'da Tahiriler, 868 de Fars'ta Saffariler ve 873 de Maverâünnehr'de Samaniler tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunlar, batıdakilerin aksine ismen Abbasi halifelerine bağlı idiler. Bu bağlılık daha ziyade dinî olup siyasi bakımdan müstakil hareket ediyorlardı. Bu hanedânlardan birisi de IX. asrın sonları ile X. asrın başlarında Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Sâc Oğulları'dır.

Sâc Oğulları âilesi aslen Uğrusana menselidir¹. Ailenin İslâm devleti hizmetinde faaliyet gösteren ilk temsilcisi Ebu's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf Dîvdest² olup ne zaman memleketini terkettiği bilinmemektedir. Muhtemelen Halife Me'mûn zamanında Ahmed b. Ebî Hâlid'in 207 (822-823) yılında Uğrusana'yı fethi üzerine ülkesini terketmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Ebu's-Sâc'ın Türk olduğuna dair kaynaklarda açık bir bilgiye rastlayamadık. Ancak bu âile hakkında bilgi veren modern tarihçiler kaynak göstermeksizin onların Türk asıllı olduklarını münakaşasızca kabul etmektedirler³. Maverâünnehr ve Batı Türkistan VII. asrın sonlarından itibaren Türkler'in elinde bulunuyordu. Taşkent, Semerkand, Fergana, Buhara ve

1 İbn Havkal (*Kitâb Suret el-Arz*, ed. J.H. Kramers, Leiden-Leibzig 1938-1939, s. 506) Sâc Oğulları'nın Uğrusâna'nın Cankâkes جڭكك kasabasına mensup olduklarını yazmakta, Ya'kubî ise (*Tarih*, Beyrut 1960, II, 507) «el-Uğrusânî» ismi nisbesiyle bu hususu teyid etmektedir.

2 İbn Hallikân, (*Vefeyât el-Â'yan*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1949, V, 457), Ebu's-Sâc'ın Bağdad'daki Sâciye birliklerinin kumandanı olduğunu ve bu sebeple Ebu's-Sâc künyesini aldığını ve ismin Dâvud b. Dost olduğunu kaydetmektedir. Sâciye birliklerinin ne zaman ve ne için kimin tarafından kurulduğunu tesbit etmek mümkün olamadı. Muhtemelen Me'mûn tarafından meydana getirilen Türk birliklerinden birisi olmalıdır. İbn Hallikânın isim hususunda yanlışlığı anlaşılıyor. Çünkü muasır kaynaklar bu ismi yukarıda verdiğim şekilde kaydetmektedirler.

3 M. Defrémery, *Aynı makale*, tome IX, s. 410; Cl. Huart, *Sâciler mad.* Ancak Sa'îd Nefisî yalnız ismi nazarı itibara alarak Ebû's-Sâc'ın Türk olmadığını ve fars olduğunu kabul etmektedir. Bkz. *Tarih-i Beyhâkî*, nşr. Sa'îd Nefisî, Tahran 1332 H.Ş., III, 1029. Halîl Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, s. 170, J.A.

Uğrusana bölgelerinde Göktürk hakanlığına bağlı Türk beylikleri bulunuyordu. Bu siyasi hâkimiyet yanında nüfus çoğunluğu da Türkler'den meydana geliyordu⁴. Ebu's-Sâc'ın memleketindeki mevkiini bilmiyoruz. Ancak İslâm devleti hizmetinde kumandan olarak faaliyet göstermesi, onun memleketinin ileri genlerinden olduğunu göstermektedir. Zira bu devirde Abbasi ordusunda temayüz etmiş olan hemen hemen bütün Türk kumandanları geldikleri bölgelerin asilzâdelerinden veya idarecilerinden idiler. Ayrıca Ebu's-Sâc'ın oğlu Muhammed'in, Uğrusana hâkimlerine verilen «el-Afşin» ünvanını taşıması, Sâc Oğulları'nın Uğrusana'nın ileri gelen bir âilesi olduğunu teyid etmektedir. Ebu's-Sâc'ın, Türkler'in siyasi ve askerî kadroları ellerinde bulundurdukları «Sâmerrâ devri»nde kumandanlık ve valilik görevlerinde bulunması ve bu devrin meşhur Türk kumandanlarından Afşin'in maiyetinde çalışması onun Türk asıllı olma ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Ancak burada dikkati çeken husus isminin (Dîvdâd) farsca olmasıdır. Fakat İran kültürünün hâkim olduğu bir sahada bu durum normal karşılanmalıdır. Bununla beraber yalnız isme bakarak bir kimsenin milliyeti hakkında kesin bir hüküm verilemeyeceğide açıktır. Bütün bu ihtimalleri göz önüne alarak Sâc Oğulları hanedânının Türk asıllı olduklarını kabulde hataya düşülmeyeceği kanaatindeyiz.

Halife Me'mûn'un Türkler'den askerî birlikler meydana getirdiği sıralarda⁵ hilafet ordusu saflarına katıldığı anlaşılan Ebu's-Sâc'ın, bu halife zamanında ismini duyuracak bir faaliyetine rastlanmamaktadır. Ancak Halife Mu'tasım'ın Bâbek isyanını bastırmağa memur ettiği Afşin'in maiyetinde küçük bir birlik kumandanı olarak bu harekâta katıldığı kaynaklarda onun ilk askerî faaliyeti olarak geçmektedir. Afşin kumandasındaki birliklerin iki yıllık bir mücadeleden sonra Bâbek'in merkezi olan el-Bazz şehrini ele geçirmeleri üzerine artık kurtuluş ümidinin kalmadığını gören Bâbek, daha önce mektuplaştığı Bizans imparatorunun himayesine sığınmak maksadiyle el-Bazz'da sokak muharebelerinin bütün şiddetiyle devam etti bir sırada bu karışıklıklardan faydalanarak kaçmağa muvaffak oldu. Çarpışmaların sona erip Bâbek'in kaçtığını farkedenden Afşin, Ebu's-Sâc kumandasında 400-500 kişilik bir birliği onu ta-

4 Bahaeddin Ögei, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1971, I, 66 vd.

5 Hakki Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 61 vd. d.

kibe memur etti. Ebu's-Sâc, Ermeniyeye bölgesinde Bâbek'e yetişti ise de yapılan çarpışmada onu yakalayamadı. Ancak kardeşini, annesini, karısını ve kumandanı Muaviye'yi esir alarak Afşın'a gönderdi. Bundan sonra da takibe devam eden Ebu's-Sâc, nihayet 10 Şevvâl 222 (15 Eylül 837) tarihinde Bâbek'i yakalayarak bu kıymetli esiriyle beraber Berzend'de bulunan Afşın'ın yanına geldi⁶.

Ebu's-Sâc'ın Halife Mu'tasım zamanında katıldığı ikinci askeri harekât, Mâzyar b. Karin'in isyanının⁷ bastırılmasına bir birlik kumandanı olarak iştirak etmesidir. 224 (839) yılında Abbasi halifesine ödediği vergiyi keserek Taberistan'da isyan bayrağını açan ve kısa zamanda kuvvetlenen Mâzyâr üzerine Horasan valisi Abdullah b. Tâhir gönderildi. İsyanın bütün Taberistan'a yayılması üzerine Abdullah b. Tâhir kumandasındaki birlikler bölgeyi doğu ve güney-doğu taraflarından muhasara altına aldı. Halife Mu'tasım da merkez ve diğer eyaletlerden topladığı kuvvetleri üç ayrı koldan Taberistan'a sevketti. Halifenin gönderdiği birliklerden birisinin kumandanı Ebu's-Sâc olup el-Lâriz ve Dunbavend cephesinden Taberistan'a girmesi emredilmişti⁸. Ebu's-Sâc'ın Mâzyâr'ın yakalanarak isyanın sona ermesine kadar askeri harekâta katıldığı anlaşılmaktadır.

Bâbek isyanını bastırmağa memur edildiği zaman Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine de tayin edilen Afşın, isyanın bastırılmasından sonra Sâmerrâ'ya dönünce Azerbaycan'ın idaresini, vekili sıfatıyla akrabası Mengü-çur'a bırakmıştı. Fakat çok geçmeden Mengü-çur, etrafına topladığı kuvvetlere güvenerek isyan etti (224 sonları = 839 ortaları). Halife Mu'tasım, Afşın'dan isyanın bastırılmasını istedi. Afşın, âsi üzerine Ebu's-Sâc'ı gönderdi. Ebu's-Sâc'ın Mengü-çur'a karşı bir başarı kazanamadığı, isyanın bastırılmasına başka kumandanların gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu sırada halife nezdinde büyük bir itibar sahibi olan Afşın'ın rakipleri, Ebu's-Sâc'ın Afşın tarafından Mengü-çur'a yardıma gönderildiğini ileri sürerek onun halife nezdindeki itibarını sarsmak istemişlerdir.

6 Taberî, *Tarih el-Rusul ve'l-Mulûk*, ed. M.J. de Goeje, Leiden 1879-1898, III, 1222, 1228 (burada yalnız Divdâd ismi geçmektedir); İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, ed. C.J. Tornberg, Beyrut 1965, VI, 472 vd.

7 Mâzyâr b. Karin ve isyanı hakkında bkz. V. Minorsky, *Mâzyâr b. Karin* mad. İ.A.

8 Taberî, III, 1276; İbn Miskeveyh, *Tecârib el-Ümem...*, ed. M.J. de Goeje, Leiden 1869, s. 505; İbn el-Esir, VI, 496.

Ancak Ebu's-Sâc'ın yardıma gönderildiği hususu oldukça şüphelidir ve Afşın'a karşı girilen menfi propagandanın bir neticesidir⁹.

Ebu's-Sâc'ın, Mengü-çur'a karşı uğradığı başarısızlıktan sonra uzun müddet askeri ve siyasi faaliyetine rastlanmamakta, daha doğrusu bu hususta kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ebu's-Sâc'ın bir kenara itilmesi onun bu başarısızlığından ziyade Afşın'a olan yakınlığıyla ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi Uğrusana hükümdar âilesinden olan Afşın, Halife Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde büyük askeri başarılar kazanmış ve bunun neticesi olarak bilhassa ordu içinde büyük bir nüfûz sahibi olmuştu. Onun nüfûz ve itibarını çekemiyenler çeşitli bahaneler uydurarak neticede hapse atılmasını ve hapisanede ölüme terkedilmesini sağlamışlardır¹⁰. Aslen Uğrusanalı olması ve Afşın'ın maiyetinde temayüz etmesi, yâni Afşın'a olan yakınlığı sebebiyle Ebu's-Sâc, Afşın'ın bertaraf edilmesinden sonra her hangi bir göreve getirilmemiştir. Bu durum, Sâc Oğulları hakkında araştırma yapmış olan tarihçileri yanıltmış olmalıdır ki, bunlar Ebu's-Sâc'ı Halife Mütevekkil'in kumandanı olarak kabul etmişler ve onun Mu'tasım devrindeki askeri faaliyetlerinden hiç bahsetmemişlerdir¹¹.

Halife Mütevekkil'in son yıllarına doğru Ebu's-Sâc'ın idari kadrolarda görev aldığını görmekteyiz. 242 (856-857) yılında Ebu's-Sâc, Halife Mütevekkil tarafından Tarık Mekke valiliğine tayin edilmiştir¹². Bu vazife muhtemelen Irak ile Mekke arasındaki hac yolunun bedevî Arap kabilelerinin baskınlarına karşı korunmasıdır.

251 (865) yılında Sâmerrâ'da meydana gelen karışıklıklar sebebiyle Halife Müsta'in'in Vasîf el-Türkî ve Boga el-Sagîr ile birlikte Bagdad'a kaçması ve Sâmerrâ'da bulunan diğer Türk kumandanlarının Mu'tezz'i halife ilân etmeleri üzerine her iki taraf da eyâlet valilerini ve kumandanları kendi taraflarına kazanmak için ha-

9 Bu hususta bkz. Hakki Dursun Yıldız, *Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları; el-Afşın Haydar b. Kâvâs*, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 4-5, s. 1-22.

10 Hakki Dursun Yıldız, *aynı makale*.

11 M. Defrémery, *aynı makale*, tome IX, s. 410; Cl. Huart, *Sâciler* mad. İ.A.; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, s. 170.

12 Taberî (III, 1436) ve ondan naklen İbn el-Esir (VII, 85) bu tayini 244 (858-859) yılı olayları içinde vermektedirler. Ancak her iki tarihçi de, ikinci rivayet olarak kaydettikleri 242 (856-857) tarihinin daha doğru olduğunu kaydetmektedirler. Bu husus bizi de 242 tarihine kabule sevketmiştir.

rekete geçmişlerdir¹³. Hâlâ Tarik Mekke valiliğinde bulunan Ebu's-Sâc, biri Bağdad'da diğeri Sâmerâ'da iki halifenin ortaya çıktığı ve aralarında iktidar mücadelelerinin devam ettiği sırada Müsta'in tarafını tutmuş ve hatta valisi bulunduğu bölgede çıkan karışıklıkları Bağdad'dan gönderilen yardımcı kuvvetlerin sayesinde bastırabilmiştir. Bu başarıyı müteâkip yanında 700 süvarisi ve bir miktar esirle birlikte 26 Rebiülevvel 251 (27 Nisan 865) tarihinde Bağdad'a gelmiştir. Halife Müsta'in ve Bağdad muhafızı Muhammed b. Abdullah b. Tâhir tarafından iyi karşılandı ve hatta ona hil'at ve kılıç verildi. Bir müddet Bağdad'da kaldıktan sonra tekrar vazife mahalline döndü¹⁴.

Müsta'in ile Mu'tezz'in birlikleri arasında çarpışmalar devam ederken Ebu's-Sâc, İsmail b. Firâşe ve Yahya b. Hafs adlı iki kumandanla birlikte Medâin'e gönderilerek burasını Mu'tezz'in birliklerine karşı korumakla vazifelendirildi. Ebu's-Sâc şehrin etrafına hendek kazdırarak savunma tedbirlerini artırdı. Diğer taraftan Muhammed b. Abdullah onlara takviye kuvvetleri gönderiyordu¹⁵. Aynı yılın Receb (Temmuz-Ağustos) ayında Ebu's-Sâc ile, Mu'tezz'in tarafını tutan Türk kumandanlarından Bayık-beg arasında meydana gelen çarpışmada Ebu's-Sâc galip gelerek karşı tarafa ağır kayıplar verdirdi¹⁶. Ebu's-Sâc ile Mu'tezz taraftarları arasındaki ikinci çarpışma Ramazan (Eylül-Ekim) ayında Carcarâyâ kasabasında oldu ve yine Ebu's-Sâc galip geldi. Ancak bu mağlubiyetten kısa bir zaman sonra Mu'tezz'in birlikleri Anbar'ı ele geçirerek Bağdad'ı batı tarafından sıkıştırmağa başladılar. Muhammed b. Abdullah bunlara karşı koymakta güçlük çekiyordu. Diğer taraftan Ebû Nasr Muhammed b. Boga el-Kebîr kumandasındaki birlikler fazla zorlanmadan Medâin'i zaptettiler¹⁷.

Müsta'in ile Mu'tezz arasındaki iktidar mücadelesi 4 Muharrem 252 (25 Ocak 866) tarihinde Müsta'in'in hilafetten çekilmek zorunda kalmasıyla sona erdi. Yeni halife Mu'tezz, bu dahili mücadelede Müsta'in'i destekliyenlere karşı her hangi bir harekete geçe-

cek güçte değildi. Müsta'in'i destekliyenlerin başında bulunan Muhammed b. Abdullah yine Bağdad muhafızlığı görevine devam ediyordu. Hatta kısa zaman sonra Türkler'e karşı Mu'tezz'in en sadık adamlarından birisi olmuştur. İç savaşın sona ermesinden sonra Ebu's-Sâc, Muhammed b. Abdullah'ın vekili sıfatıyla Kûfe ve çevresinin idaresine memur edildi¹⁸.

Ebu's-Sâc'ın Kûfe'deki vazifesi fazla uzun sürmemiştir. Halife Mu'tezz'in, Vasif ve Buga el-Sagîr'in Sâmerâ'ya dönmelerine müsaade etmesinden sonra, muhtemelen bu iki kumandanın telkin ve istekleri neticesinde Ebu's-Sâc tekrar eski vazifesine, hac yolu muhafızlığına (Tarik Mekke valiliğine) tayin edildi (252=866)¹⁹. Öyle anlaşılıyor ki, Ebu's-Sâc, Muhammed'in maiyetinde bulunmaya Tarik Mekke valiliğini tercih etmiştir. Çünkü Türk kumandanları ile halifeler arasındaki mücadeleler sırasında Tâhirîler'in bütün fertleri gibi Muhammed de halifelerin cephesinde yer almıştır. Muhammed'in Türk kumandanları hakkındaki düşüncelerini yakından öğrenme imkânına sahip olan Ebu's-Sâc kendi emniyeti bakımından ona bağlı olmıyan bir vazifede çalışmayı daha uygun bulmuş olmalıdır.

Müsta'in ile Mu'tezz arasındaki iktidar kavgaları ülke dahilinde asayişin daha da bozulmasına ve her tarafta isyanların patlak vermesine ortam hazırlamıştı. İktidar mücadelelerinin devamından faydalanan İsmail b. Yusuf el-Alevî adlı birisi Mekke'yi işgal etmiş ve onun ölümünden sonra da oğlu Muhammed aynı durumu devam ettirmiştir. Bu hâl Ebu's-Sâc'ın Tarik Mekke valiliğine yeniden tayin edilmesine kadar devam etmiştir. Ebu's-Sâc'ın, Halife Mu'tezz tarafından Hicaz'daki bu isyanı bastırmağa memur edildiğini haber alan Muhammed b. Yusuf el-Alevî, ona karşı koyamayacağını

18 Taberî, III, 1656 vd.; İbn el-Esîr, VII, 168.

19 Taberî, III, 1685. E. de Zambaur (*Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam*, Hannover 1927, s. 43) Ebu's-Sâc'ı 252-257 yılları arasında Kûfe valisi olarak göstermiştir. Her şeyden önce onun Kûfe valiliğinden pek bahsedilemez. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi Ebu's-Sâc Kûfe'yi Muhammed'in vekili sıfatıyla kısa bir müddet idare etmiştir. Diğer taraftan onun 257 (870-871) yılına kadar Kûfe'de valilik yaptığı hiç bir kaynak tarafından teyid edilmediği gibi 257 yılında Ebu's-Sâc'ın Kınnesrîn, Haleb ve Avâsım valisi olduğunu bizzat E. de Zambaur kaydederek (s. 383) tenakuza düşmektedir. Onun Kûfe'deki vazifesi muhtemelen bir yıl kadar sürmüştür.

13 Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Hakki Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 114 vd.d.

14 Taberî, III, 1559, 1594; İbn el-Esîr, VII, 151.

15 Taberî, III, 1599; İbn el-Esîr, VII, 152.

16 Taberî, III, 1616.

17 Taberî, III, 1624 vd.; İbn el-Esîr, VII, 157.

anlıyarak kaçtı. Mekke'deki bu alevî işgali kısa sürmüş, fakat şehir halkına çok zararı dokunmuştur²⁰.

Ebu's-Sâc Rebiülevvel 254 (Mart 868) tarihinde Diyâr Mudar, Kinnesrîn, Haleb ve Avâsım valiliğine tayin edildi²¹. Bu devrin tarihçilerinden Ya'kubî, biraz daha tafsilat vererek Kelb kabilesinin Kinnesrîn valisi Muhammed el-Müvellid'e karşı ayaklanıp onu mağlup etmeleri üzerine Muhammed'in azledildiğini ve onun yerine Ebu's-Sâc'ın getirildiğini yazmakta, ancak tayin tarihi hakkında kesin bir rakam vermemektedir²². Ebu's-Sâc'ın, İslâm devletinin Bizans'a karşı yaptığı gazaların merkezi durumunda olan bu askeri bölgedeki valiliğinin ne kadar devam ettiğini ve valiliği sırasında Bizans'a karşı her hangi bir sefere çıkıp çıkmadığını bilmiyoruz. Ya'kubî, Mu'temid halife olduğu zaman her tarafa kendisine biat edilmesi için mektuplar yazdığını, bu sırada Diyâr Mudar, Diyâr Rebia ve Kinnesrîn valisi olan Ebu's-Sâc'ın ona biat ettiğini kaydetmektedir²³. Buna mukabil İbn el-Adîm ise Ebu's-Sâc'ın valiliğinin Halife Muhtedî zamanında (869-870) Ahmed b. İsa b. Şeyh'in Suriye'ye hâkim olmasına kadar devam ettiğini belirtmektedir²⁴.

256 (870) yılında Basra civarında isyan eden Zenci köleler kısa zamanda Ubullâ, Âbâdan ve Basra'yı zaptederek Abbâsî hilafeti için büyük bir tehlike oldular. On üç yıl kadar devam eden ve büyük tahribata sebebiyet veren bu isyanın bastırılması sırasında Ebu's-Sâc'ın birlik kumandanı olarak harekâta katıldığı görülmektedir. 261 (874-875) de Ahvaz valisi Abdurrahman b. Müflih'in Fars'a tayin edilmesi üzerine Ahvaz valiliğine Ebu's-Sâc getirilmiş ve bu

20 Mes'ûdî, *Murûc el-Zehab*, nşr. ve fransızca tercüme: C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, VII, 395.

21 İbn el-Adîm, Kemaleddin, *Zubdet el-Haleb min Tarih Haleb*, nşr. Sâmî Dehhân, Dimaşk 1951, I, 74; İbn el-Esir, VII, 179. Taberî (III, 1697) tayin tarihini Rebiülevvel 252 (Mart-Nisan 866) olarak vermekte ve tayinin Salih b. Vasîf tarafından yapıldığını yazmaktadır. Halbuki Taberî'nin vermiş olduğu tarihte Salih b. Vasîf vali tayin edecek derecede kudret ve nüfûza sahip değildi. Üstelik bu tarihte Halife Mu'tezz'e tesir edecek kumandanların başında Salih'in babası Vasîf el-Türkî bulunuyordu. Ancak bir yıl sonra Vasîf ve Boga el-Sagîr'in öldürülmelerinden sonra Salih halife nezdinde itibarlı bir kumandan durumuna gelmiştir. Bu bakımdan Taberî'nin vermiş olduğu tarihi iki yıl sonraya almak icap edecektir.

22 Ya'kubî, *Tarih*, II, 497.

23 Ya'kubî, *Tarih*, II, 507.

24 İbn el-Adîm, *aynı eser*, I, 74. E.de Zambaur (*aynı eser*, s. 32) kaynak belirtmeden 258 (871-872) yılını vermektedir.

bölgede faaliyet gösteren Zenci kumandanlarından Ali b. Abân ile savaşa memur edilmiştir. Derhal Ahvaz'a giden Ebu's-Sâc, daha buradan ayrılmamış olan Abdurrahman ile birlikte Ahvaz yakınında el-Dûlâb mevkiinde Zenciler ile savaşa tutuştular. Savaş sırasında Abdurrahman'ın ölmesi üzerine tek başına onlara karşı koyamıyacağını farkederek Ebu's-Sâc Asker Mükrem'e çekildi. Zenciler Ahvaz'a girerek yağma ve katliâmda bulundular. Kuvvetlerini takviye ettikten sonra tekrar Zenciler üzerine yürüyen Ebu's-Sâc, onlarla yaptığı ikinci savaşı da kaybetti. Birbiri arkasından uğradığı mağlubiyetler onun azline sebep olmuş ve yerine İbrahim b. Sîmâ el-Türkî tayin edilmiştir²⁵. Böylece Ebu's-Sâc'ın Ahvaz valiliği bir sene bile sürmemiştir.

Ebu's-Sâc, Ahvaz valiliğinden azlinden kısa bir müddet sonra, Fars ve civarını ele geçirerek Bağdad'a doğru ilerlemekte olan Ya'kub b. Leys el-Saffâr'ın yanına giderek onun hizmetine girdi²⁶. Öyle anlaşılıyor ki, bu azil ona pek ağır gelmiş ve bu sebeple Abbâsî hilafetini tehdit etmekte olan Saffârîler'in safına geçmekte tereddüt etmemiştir. Ancak onun Saffârîler hizmetinde askeri faaliyetine rastlamamaktayız. Bununla beraber Ya'kub b. Leys ile halife kuvvetleri arasında yapılan ve Ya'kub'un ağır mağlubiyeti ile son bulan Deyr el-Akûl yakınındaki savaşta (9 Receb 262 = 8 mart 876) Ebu's-Sâc'ın Ya'kub'un yanında bulunduğu anlaşılıyor²⁷. Fakat savaşta faal bir rol alıp almadığını bilmiyoruz. Ebu's-Sâc'ın Ya'kub b. Leys'in tarafına geçmesi, Halife Mu'temid'in nâibi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı çok öfkelenmiş ve bunun neticesi olarak malları müsadere edilmiş ve iktaları de Mesrûr el-Belhî'ye verilmiştir²⁸.

Ebu's-Sâc'ın, Ya'kub b. Leys'in ölümünden (Şevval 265 = Mayıs Haziran 879) sonra Saffârîler'in hizmetinde kalmak istemediği anlaşılmaktadır. Bunda Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın davetinin de rolü olmuştur. Nitekim Amr b. Leys'in karargahından ayrılıp Bağdad'a dönerken Rebiülâhır 266 (Kasım-Aralık 879) tarihinde Cundisâbûr'da vefat etmiştir²⁹.

25 Taberî, III, 1888 vd.; İbn el-Esir, VII, 276; *Kitâb el-Uyûn ve'l-Hadâ'ik fî Ahbâr el-Hakâ'ik*, IV. cildi nşr. Omar al-Sa'îdî, Dimaşk 1972-1973, IV/1, 29.

26 Taberî, III, 1892; İbn el-Esir, VII, 290; *Uyûn*, IV/1, 31.

27 İbn Hallikân, *aynı eser*, V, 457.

28 Taberî, III, 1896; İbn el-Esir, VII, 292; *Uyûn*, IV/1, 32.

29 Taberî, III, 1937; İbn el-Esir, VII, 333.

Ebu's-Sâc'ın İslâm devleti hizmetindeki askeri ve idarî faaliyetleri kırk yıl kadar devam etmiştir. Sâmer râ devrinde halifeler ile Türk kumandanları arasında devam eden kanlı mücadelelere katılmamıştır. Vazifesi icabı daima merkezden uzakta bulunması onun merkezde devam eden siyasî mücadelelere katılmasını önlemiştir. O, bu devir Türk kumandanlarından Afşın, Aşnas, Boga el-Kebîr, Vasîf el-Türkî, Boga el-Sagîr v.s. gibi birinci derecede bir kumandan olmamakla birlikte devlet erkânı arasında nüfûz ve itibare sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira ölümünü müteakip oğlu Muhammed el-Afşın, onun uzun müddet idaresini deruhte ettiği Tarîk Mekke valiliğine getirilmiştir. Onun tarihi şahsiyet olarak ehemmiyeti Sâc Oğulları hanedânının kurucusu olmasıdır.